

УДК 355.4(470:477)"2014/2024":355.1-053.18"364"
DOI <https://doi.org/10.15407/nz2024.02.283>

ВТРАТИ ПОБРАТИМІВ НА ПОЛЯХ БИТВ З РАШИСТСЬКИМИ АГРЕСОРАМИ: ЕМОЦІЇ, ПСИХОЛОГІЧНИЙ СТАН І ДІЇ УКРАЇНСЬКИХ ВОЇНІВ

Анастасія КІЛАР

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3360-513X>

молодша наукова співробітниця,
Інститут народознавства НАН України,
відділ історичної етнології,
проспект Свободи, 15, 79000, м. Львів, Україна,
e-mail: anastasiakilar@gmail.com

В статті розглянуто ставлення українських воїнів до загибелі своїх побратимів. Зосереджено увагу на трьох ключових етапах: момент загибелі воїна (емоції, переживання побратимів, реагування на подію в моменті); евакуація полеглих/важкопоранених, бійців; вивезення тіл/решток тіл полеглих бійців з поля бою.

Хоча російсько-українська війна триває вже 10 років, суспільство, як і воїни, досі вчаться давати раду із цим трагічним досвідом. Досвід втрати актуальний і досі, адже війна росії проти України триває, і з 2022 року перейшла у фазу повномасштабної, тим самим збільшуючи кількість загиблих воїнів на фронті. Це і визначає актуальність нашої теми. *Мета статті* — висвітлити емоції, переживання від досвіду втрати побратимів на фронті, а також описати етапи від моменту загибелі українського воїна до транспортування його тіла до рідних. *Об'єктом* дослідження є український воїн в період від початку російсько-української війни у 2014 році й по сьогоднішній день, а *предметом* — смерть побратимів українського воїна. *Методологічною основою* дослідження є міждисциплінарний підхід, який суттєво розширює межі дослідницьких перспектив. Ключову роль у вивченні цього питання є усна історія як джерело і метод. *Територія дослідження* охоплює всю сучасну територію України. *Хронологічні межі дослідження*: від початку російсько-української війни у 2014 році — і по нині (включно із періодом повномасштабного вторгнення росії в Україну після 24 лютого 2022 р.). *Джерельною базою* роботи стали опубліковані та неопубліковані усноісторичні джерела, періодичні видання, засоби масової інформації, монографії, матеріали польових досліджень.

Ключові слова: російсько-українська війна, загибель, смерть, евакуація, воїни, волонтери, ЗСУ.

Anastasia KILAR

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3360-513X>

Junior research associate of the Department
of Historical Ethnology,

Ethnology Institute of the National Academy of Sciences
of Ukraine,

15 Svobody ave., Lviv, Ukraine, 79000,

e-mail: anastasiakilar@gmail.com

LOSS OF COMRADES ON THE BATTLEFIELDS WITH RACIST AGGRESSORS: EMOTIONS, PSYCHOLOGICAL STATE AND ACTIONS OF UKRAINIAN SOLDIERS

In the article, the death of a Ukrainian soldier was considered from the experience of his comrades. Three key stages were described: the moment of the warrior's death (emotions, the experiences of fellow soldiers, reaction to the event presently); evacuation of fallen/severely wounded soldiers; removal of bodies/remains of fallen soldiers from the battlefield.

Described the moment of death of Ukrainian soldiers from the experience of their comrades. Ukrainian soldiers had to witness this tragic moment. Special attention is paid to the period of the Russian-Ukrainian war from the point of view of the relevance of this topic.

The experience of losing a brother at the front can be compared to the loss of a loved one. Although the Russian-Ukrainian war has been going on for 10 years, society and the soldiers are still learning to cope with this tragic experience. The experience of loss is still relevant to this day because Russia's war against Ukraine continues, and since 2022 it has entered a full-scale phase, thereby increasing the number of soldiers killed at the front. This determines the relevance of our topic.

The purpose of the article is to highlight the emotions and experiences of the loss of comrades at the front, as well as to describe the stages from the moment of the Ukrainian soldier's death to the transportation of his body to his relatives.

The object of the study is a Ukrainian soldier in the period from the beginning of the Russian-Ukrainian war in 2014 to the present day, and the subject is the death of fellow Ukrainian soldiers.

The methodological basis of the research is an interdisciplinary approach, which significantly expands the boundaries of research perspectives. Oral history as a source and method plays a key role in the study of this issue.

The territory of the study covers the entire modern territory of Ukraine. Chronological boundaries of the study: from the beginning of the Russian-Ukrainian war in 2014 to the present (including the period of the full-scale Russian invasion of Ukraine after February 24, 2022).

The source base of the work was published and unpublished oral history sources, periodicals, media, monographs, field research materials.

Keywords: Russian-Ukrainian war, death, evacuation, soldiers, volunteers, Armed Forces.

Вступ. Російсько-українська війна стала точкою неповернення для українського народу. Ще з часів Революції Гідності у 2013 р. українці відстояли своє право на самовизначення та вільний вибір державного курсу у бік євроінтеграції та приналежності до цивілізованого світу без російського впливу. Для багатьох цей період поділив життя на «до» і «після», повністю змінивши життя. Саме під час революції вперше з часів проголошення Незалежності у 1991 р. український народ дізнався справжню ціну нашої свободи — життя самовідданих синів і доньок України. Саме під час Революції Гідності були перші жертви спротиву російському гніту та спроб поневолення українського народу проросійськи налаштованого вищого керівництва країни.

Російсько-українська війна у 2014 р. стала продовженням цього спротиву, українські воїни дали гідну відсіч спробам росії окупувати територію України. Завдяки мужності українських бійців наступ російських і проросійськи налаштованих сил був зупинений в Донецькій і Луганській областях, під повною анексією залишився півострів Крим. У 2022 р. керівництво РФ відновило захоплення всієї території України, розпочавши повномасштабне вторгнення.

Найкращі сини та доньки України стали на захист своєї країни зі зброєю в руках. Більшість із них пішла з усвідомленням, що можуть не повернутися до своїх рідних, близьких. Проте саме бажання захистити свою сім'ю, своє майбутнє і, разом з тим, майбутнє цілої країни, мотивувало їх гідно чинити опір окупантам. Сьогодні ми платимо найвищу ціну за можливість жити у вільній країні — життя воїнів.

Мета статті — це дослідження досвіду втрати побратимів на фронті, а також опис етапів від моменту загибелі українського воїна до транспортування його тіла до рідних.

Методи та методологія включає джерельну базу, яка складається з усноісторичних наративів, з публікацій у засобах масової інформації, в офіційних нормативних документах, з власних польових матеріалів. *Територіальні межі* охоплюють усю територію України, *хронологічні межі* — 2014—2024 роки.

Стан наукової розробки проблеми. За час російсько-української війни вийшло друком чимало спогадів, щоденників її безпосередніх учасників — українських воїнів, які пройшли фронтові будні. У своїх спогадах українські бійці діляться досвідом

фронтового побуту, своїх думок та переживань. Також можна прочитати і про трагічний досвід втрати свого побратима. Мою увагу привернули як збірники інтерв'ю з українськими воїнами, так і окремі щоденники, спогади, мемуари, індивідуальний досвід українського воїна.

Інформативною з огляду на тему дослідження для мене стала книга — збірка інтерв'ю з українськими воїнами «Про мертвих, живих і ненароджених. Герої (не)війни» [1] авторства Олега Криштопи та Ольги Каліновської. Книга стала спробою описати історії воїнів, досвід, який зазвичай не висвітлюють у ЗМІ, а також про тих, про кого вже не будуть розповідати у телефірах — про загиблих воїнів, «що не народилися героями, але стали ними».

Важливою книгою для статі стала «Побратима мого зачепила куля вражая» Романа Коваля [2]. У ній описано біографії та спогади про воїнів, які загинули в боротьбі проти російського окупанта у 2022—2023 рр., — Героя України Дмитра Коцюбайла «Да Вінчі» (ДУК «Правий Сектор» і 67-ма ОМБр), Олега Куцина «Кума» (49-й ОДБат «Карпатська Січ»), Андрія Жованика «Татарина» (V Легіон ССО ЗСУ), Героя України Тараса Бобанича «Хаммера» (ДУК «Правий Сектор») та Героя України Георгія Тарасенка (добровольчий підрозділ «Фрайкор»). У книзі про Героїв діляться спогадами їхні побратими.

Окрему увагу слід приділити щоденникам та мемуарам безпосередніх учасників російсько-української війни, воїнів. Надзвичайно цінною є праця Геннадія Харченка «Щоденник артилериста» [3]. Автор книги — історик, перекладач та економіст за освітою, мешканець Запоріжжя. З 2014 року вступив до Збройних Сил України, став на захист нашої Батьківщини у складі 55-ї окремої артилерійської бригади. Виконував обов'язки командира гармати у третій гаубичній батареї. Автор відтворює спогади про свій досвід війни, а також ділиться досвідом втрати свого побратима — Віктора Катанова.

Надзвичайно цікавою стала книга українського воїна Олександра Будька «Терена», що вийшла у 2023 році під назвою «Історія впертого чоловіка» [4]. Олександр розповідає про свій досвід участі у російсько-українській війні з лютого 2022 року і до моменту важкого поранення у серпні 2022 року. Український воїн ділиться своїми емоціями, пере-

живаннями, з якими багатьом українцям довелося зіштовхнутися із початком нової фази російсько-української війни — повномасштабним вторгненням. Автор описує і про свою мотивацію долучитися до Сил Оборони, про мотивацію обрання на той момент ще добровольчого батальйону «Карпатська Січ». Автор описує і біль втрати своїх побратимів.

Джерельною базою роботи стали записані інтерв'ю із українськими воїнами російсько-української війни (з 2014 по 2023 рр.). Розповіді бійців охоплюють широке коло тем, зокрема побут, шлях воїнів до війни, підготовка до бойових дій, побратимства, проблеми, з якими доводиться зіштовхуватись в армії, в цивільному житті, в суспільстві. Кожна історія є по-своєму унікальна та важливою для кращого розуміння подій війни.

Джерелами для написання роботи стали спогади бійців, опубліковані в ЗМІ, мемуари, щоденники, інтерв'ю у відео форматі. Охопити розповіді всіх учасників війни вкрай важко, адже на сьогодні в лавах Збройних Сил служить майже мільйон осіб, багатьох з яких уже немає серед живих. Та попри це ми маємо широкий спектр джерел, які обов'язково треба залучати в свої дослідження, записувати ще більше спогадів, йти по гарячих слідах, поки ті спогади свіжі, а воїни живі.

Основна частина. У статті я розглянула важливу, і разом з тим важку тему — досвід втрати побратимів на фронті: момент бою чи обстрілів, власне сама загибель, пошук тіл полеглих, евакуація, передача їх сім'ям загиблих.

Початок повномасштабного вторгнення росії в Україну збільшив і чисельність залучених українців до оборони своєї країни. Станом на грудень 2023 р. начальник ГУР Кирило Буданов заявив про 1 млн 100 тис. людей, які боронять нашу країну у різних структурах Сил Оборони. Разом із тим очільник ГУР наголосив на важливості проведення належної мобілізації: «Усіх, хто хотів чи був готовий воювати, війна або застала в різних підрозділах Сил оборони, або вони прийшли (в ЗСУ. — Ред.) у перші пів року. З об'єктивних причин з тих людей (у лавах Сил оборони. — Ред.) залишилося небагато. Це факт, це треба розуміти та визнавати. За таких обсягів без мобілізації жоден рекрутинг не покриє наших потреб. Це подібна проблема, як з боєприпасами, бо обсяги величез-

Іл. 1. Поховання військовослужбовців, які віддали своє життя за Україну, на Марсовому полі у Львові. Джерело: <https://bukinfo.com.ua/viyna-na-shodi/ce-rve-dushu-fotomogyly-viyskovykh-na-marsovomu-poli-u-lvovi>

ні. Сукупно Сили оборони України зараз складають (назву трішки умовну кількість, бо ми підійшли до держтаємниці) мільйон сто тисяч людей. Ніякий рекрутинг такі обсяги покрити не може. Виключно мобілізація» [5].

Питання мобілізації тісно пов'язане із втратами на війні: загиблі та поранені. Активісти спільноти «Книга пам'яті полеглих за Україну» зазначили, що з початку великої війни кількість загиблих воїнів сягає понад 30 тисяч осіб. Цього висновку активісти дійшли, аналізуючи дані з відкритих джерел про загиблих українських бійців від початку повномасштабного вторгнення росії в Україну. Вказана волонтерами інформація була станом на листопад 2023 року, але не рахували загиблих серед зниклих безвісти: «Підсумовуючи всі дані про бойові та небойові втрати Сил оборони, можна сказати, що станом на день публікації (14.11.2023) маємо 24500 підтверджених загиблих (померлих), чий імена відомі, 15 тисяч зниклих безвісти, 3400 полонених. Вочевидь, 24500 імен — це не остаточна цифра загиблих (померлих), але й за нашими оцінками не менше 70%. Тобто реальна цифра загиблих (померлих) за бойових і небойових умов становитиме понад 30 тисяч осіб. Щодо поранених, то, як уже згадувалося, їхнє пропорційне відношення щодо загиблих (померлих) — 1:3. Інакше кажучи, поранених (з урахуванням, що вже є чимало військовослужбовців, які дістали поранень чи контузії по три й більше разів) — у межах 90—100 тисяч. Але переважна більшість цих поранених та контужених продовжує службу в лавах Збройних

Іл. 2. Стіна пам'яті полеглих захисників, Київ, серпень 2023. Фото: Ліля Гончарук. Суспільне. Джерело: <https://suspilne.media/551573-jdes-i-divissa-cim-ludam-v-ocistoria-stini-pamati-poleglih-vijskovih-vid-ilovajska-dopovnomasstabnoi-vijni/>

Іл. 3. Олег Куцин. Джерело: <https://armyinform.com.ua/2022/06/21/lyshe-ukrayinczi-zdatni-peremogty-imperiyu-zla-%E2%88%92-slova-zapovit-legendarnogo-kombata-olega-kuczyna/>

Сил України або незабаром повернеться до своїх побратимів після лікування» [6] (іл. 1).

З початку російсько-української війни виникла потреба закарбувати імена полеглих в бою воїнів. Таким чином, у Києві на вшанування пам'яті загиблих воїнів у війні з росією було створено Стіну пам'яті на Михайлівському монастирі (іл. 2). Станом на 20 серпня 2020 р. на ній було майже 4,5 тисячі портретів тих, хто боронив свободу нашої країни [7]. З початком повномасштабного вторгнення росії в Україну збільшилися і втрати серед воїнів. Наприкінці вересня 2022 р. на Стіні пам'яті загиблих у російсько-українській війні з'явилась нова секція, де близькі та рідні мали змогу розмістити фото загиблого воїна самостійно [8]. Це одна з нових традицій вшанування пам'яті загиблих бійців. Стіна

пам'яті стала місцем проведення заходів із вшанування пам'яті. Сюди приходять покласти квіти та запалити свічки як очільники нашої країни, так і представники інших країн, які прагнуть продемонструвати повагу та підтримку Україні. 25 лютого 2024 року на пресконференції в Києві Президент України Володимир Зеленський вперше повідомив про втрати Збройних Сил України у війні — 31 тисяча загиблих. Дані надав Генеральний Штаб Збройних Сил України — це списки, в яких кожний підтверджений без врахування безвісти зниклих. Слід зазначити, що серед безвісти зниклих є і загиблі, проте їх точна кількість не відома, з урахуванням цього загиблих може бути близько п'ятдесяти тисяч [9].

На фронті українські воїни пізнають новий вид унікальних людських відносин, яких в цивільному житті ніколи не побудуєш — побратимство. Саме побратим/посестра стає найближчою людиною у мовах фронтових реалій. Це така людина, якій воїн може довірити своє власне життя. Саме тому загибель побратима дуже болісно сприймалася українськими бійцями.

19 червня 2022 р. загинув Олег Куцин «Кум» (іл. 3), який воював за збереження територіальної цілісності України ще з 2014 року, очолював «Легіон Свободи», а з 24 лютого 2022 р. з побратимами відновив Добровольчий батальйон «ОДЧ Карпатська Січ», який пізніше включили до складу ЗСУ в лавах 93-ї ОМБр «Холодний Яр» під назвою 49-й стрілецький батальйон «Карпатська Січ». Український воїн брав участь у боях на Київщині та Харківщині. Його побратими, після того як у Києві провели в останню путь Олега, зібралися в с. Вірнопілля. З місця загибелі воїна вони зібрали землю в скриню та відвезли до Холодного Яру, мають намір висипати її на місці встановлення пам'ятника. Про момент загибелі побратими згадують: *«Він таким радісним був того дня — сміявся, усміхався, випромінював щастя! Провели нараду... Повертаюсь назад, а тут луплять «Гради». Я падаю вперед метрів за 15—20 від місця прильоту. Один снаряд упав за машину. Я спостерігав, куди влучило. Підняв голову, бачу: на КСП дим. Обстріл закінчився. Я залітаю туди, а там шум, гам... Я побачив, що при вході лежало четверо — хлопці вже були «небесні». Вони лежали в ряд. А перший лежав «Кум»... Спершу я його не впізнав, бо ще не розвіялися пил*

і дим... Загинув Олег миттєво. Значні множинні поранення, осколки та купа металу в тілі... У нас тоді було четверо «небесних», багато поранених та контужених. Я одразу організував вивіз поранених. Ну, а далі «небесних»... Повантажили, відправили» [2, с. 68—71].

Олександр Будько «Терен», який брав участь в боях на Харківщині влітку 2022 р. командиром взводу у складі 49-го окремого стрілецького батальйону «Карпатської Січі», де отримав важке поранення, внаслідок якого втратив обидві нижні кінцівки, також поділився своїми спогадами про звістку загибелі Олега Куцина «Кума»: «Ця страшна звістка приголомшила нас, ми мовчки сиділи кожен у своїх роздумах. Куму вдалося зібрати усіх докупи, вдало відбити всі штурми, твердо керувати такою кількістю людей. Він мав повагу не тільки серед нас, а й серед вищого військового керівництва. Для нього не було різниці, чи ти солдат, чи військовий, однаково спілкувався з усіма, принаймні це те, що я бачив... Його тверда позиція націоналізму рухала ним і заряджала нас стояти міцно та непохитно на своїй землі, що б не сталося, боронити її, як боронив її Олег Куцин, Кум...» [4, с. 139].

Втрата побратима змушує задуматись і про власну смерть. Думки «на його місці міг бути я» часто супроводжують українських бійців. В такі моменти українські бійці намагаються тримати бойовий дух, адже від цього залежить не тільки успішність виконання подальших бойових завдань, але й власне життя, та життя побратимів, які лишилися поруч. Про свій досвід втрати побратимів розповів воїн Олександр Будько «Терен»: «Невдовзі ми почули вже про перших поранених, звучали знані позивні, було неприємно і тривожно. [...] Це трохи згодом рація передала, що є загиблий, ним виявився Льова. Всім стало ніяково й сумно, особливо мені, бо я з ним працював. Стас не подавав особливого виду. Ніяково, бо кожен міг бути на його місці, але опинився він. Чи справедливо це? Чи є взагалі тут справедливість... на війні? Чи взагалі війна може стояти поруч зі словом «справедливість»? Фортуна та фатум тут мають більшу вагу, я б сказав найбільшу. Можна залізти в найглибше місце бліндажа, сховатися від цього, окрім уламка, який відбився від дерева і розтрощив твою голо-

ву. Так сталося з Льовою. Та все ж це була війна і меншою мірою цинізм теж був присутній на ній, тому ми не журилися занадто. Схилили голови, поойкали, згадали хорошими словами, та незадовго вже сміх знову лунав між нами. Часу на побивання не було, тим паче, що ми живі, ми раділи цьому, тому і сміялися» [4, с. 199].

Інтенсивність бойових дій, обстрілів часто змушує воїнів приймати оперативні рішення в моменти. Коли українські бійці стають свідками загибелі власних побратимів, вони часто не мають часу на належне реагування, переживання та аналіз втрати, яку щойно пережили. Коли бій продовжується, необхідно бути зібраним захищати себе та своїх побратимів, які лишилися живими. Про досвід втрати побратимів під час одного з найважчих етапів війни російсько-української війни 2014—2022 рр., Іловайського котла, розповів воїн батальйону «Донбас» Дмитро «Камиш» який родом з Донецької області. Під час виходу по «зеленому коридору» Дмитро зі своїми побратимами потрапили в оточення, по колоні почала стріляти ворожа артилерія: «Все це відбувалось дуже швидко. Все почало летіти, вибухати. Оскільки батальйон «Донбас», по загальновійськовій системі, — це піхотний батальйон, він знаходився позаду. [...] Як ми дізнались пізніше, ці постріли росіяни робили за допомогою лазерних прицілів — це, по суті, стовідсоткове попадання в ціль. Стріляли з танків, ПТУР, ракетних установок, крупнокаліберних кулеметів. Засідка у них була організована дуже грамотно і щільно. Якщо з однієї сторони стояли пушки, то з другої заходили танки». Дмитро також поділився історією втрати побратимів під час виходу із «зеленого коридору»: «Загинуло дуже багато людей. Коли в броньовану машину прямою наводкою потрапляє кумулятивний заряд, артилерійський снаряд, все перетворюється у грудку металолому, 15, 20, 30 людей, які там знаходяться, всі гинуть, при чому без шансів на порятунок. Увесь жах полягав в тому, що це відбувалось в режимі реального часу. Але зупинятися не можна було, потрібно вести бій, захищати себе і товаришів, які знаходились поруч, дати опір агресору. Тому що хотілося жити...» [1, с. 150].

Іл. 4. Геннадій Харченко у Маріуполі. Джерело: <https://svoi.city/articles/333859/rozshukali-azovcya-z-nepokirnim-poglyadom-rosiyani-zasudili-gennadiya-harchenka-na-25-rokiv>

Геннадій Харченко¹ (іл. 4) — історик, перекладач, економіст, мешканець Запоріжжя навесні 2014 р. став на захист України у складі 55-ї окремої артилерійської бригади де виконував обов'язки командира гармати. Свої спогади та історії з фронту записав у «Щоденнику артилериста». Воїн поділився своїм досвідом втрати побратима в районі села Старобешеве, що на Донеччині, Віталія Катанова. Геннадій дуже тепло описує свого побратима, як людину, на яку можна було покластись, якій можна довіритись. Під час першого свого бойового завдання Віталій загинув: «Снаряди почали влучати по нашій вогневій, по наших гарматах, по наших тягачах, бо наших боєприпасах. Від влучання і детонації стали вибухати і горіти наші снаряди і машини. [...] Ми всі рвонули хто куди, подалі від вогневої. Хто встиг заскочити в тягач, хто в «таблетку», хто бігом... Тільки швидше і подалі... Сильне враження, як для першого бою... Зупинилися ми вже в самому селищі. Коли залпи ворога стихли, наші хлопці поїхали на вогневу подивитися, може,

¹ З початком повномасштабного вторгнення росії в Україну Геннадій став на захист своєї країни у складі «Азову». Геннадій — оборонець Маріуполя. Нині він в полоні в одній з російських в'язниць. Вдома його чекає мати, родичі, друзі.

хто ще там залишився. Вони і знайшли Вітю в посадці під деревом за вогневою. Осколок снаряда влучив і перебив йому пахову артерію. [...] Без шансів на порятунок. Вітю ми перевезли в місцеву лікарню. Звідти вже лікарі зателефонували Вітиній мамі і сказали, що треба впізнати і забрати труп. Може, вони не відчували співчуття, а може, у них було занадто багато роботи, і вони по-своєму навіть десь раділи, що вдалось знайти і повідомити близьким родичам. Адже багатьох тоді з-під Іловайська вивозили буквально в загальних купах. Невпізнаних і невстановлених». Геннадій зазначив, що мати загиблого побратима стала для них дуже близькою людиною, до кінця їх служби постійно про них пам'ятала і передавала продукти, теплі речі, предмети побуту та елементи спорядження: «Нам допомагало дуже багато людей, але допомога від мами Віті була для нас особливо цінною і дорогою. Звати її Марія. Віті йшов тоді тридцять третій рік» [3, с. 74].

Також хочеться написати про сприйняття загибелі українських воїнів у суспільстві. Часто у повідомленнях про загибель, люди намагаються висловити свої співчуття рідним. Найчастіше можна почути фразу «Герої не вмирають». Ця фраза для багатьох побратимів і сімей загиблих є болючою. Так, контекст, який вкладається, зрозумілий — герої не вмирають, адже пам'ять про них житиме вічно. Проте для побратимів, для сімей загиблих це трагедія, яка докорінно змінює життя. Життя ділиться на «до» і «після», назавжди. На мою думку, необхідно не тільки пам'ятати про ціну боротьби, але робити усе можливе, аби заплачена кров'ю ціна не буде марною. В цьому ж контексті мені імпонують слова Геннадія Харченка у його «Щоденнику», коли він описав досвід втрати побратима: ««Бог забирає найкращих», «Герої не вмирають, вмирають вороги», «За особисту мужність і героїзм», «За високий патріотизм і виняткову вірність присязі»... Господи, яка дурня. Яка нечувана і цілковита дурня. Які ідіотські і порожні, бездушні, абсурдні фрази. Неначе патріотизм буває низьким, мужність — громадською, а вірність — буденною. Вмирають всі. З часом. І герої, і не герої. І вороги, і друзі. А на війні ще й гинуть. Представники всіх цих категорій, без жодного винятку. Чому це відбува-

ється саме з певними людьми, часто лише одному Богу відомо. Але якщо він це робить за якимось визначеним принципом, то вже точно не як захоочення» [3, с. 66].

Про біль втрати побратимів на війні український музикант Олександр Положинський (іл. 5), який з початку повномасштабного вторгнення долучився до Сил Оборони у складі 47-ї бригади ЗСУ, написав пісню:

*«Несподівано серце виявилось
Зірваним-розірваним,
І куплет навів лишився недоспіваним,
І ні ритму, ні луни серцебиття...
Несподівано, той хто так летів
Завзято і нестримано,
Ким нікому зла не було заподіяно,
Раптом впав і зупинилося життя...
Я не знав його, але ми —
Малі частинки чогось цілого.
В мене схилили, а в нього, бач, поцілили,
І нема чого шукати в цьому сенс...
Я не знав його, але, все ж,
Вважаю це несправедливістю,
Що позити довше він не мав можливості.
Знову юність не пройшла життєвий ценз...» [10].*

Українські психологи відзначають, що деколи до них звертаються військовослужбовці, які пережили втрату своїх побратимів на фронті, із запитом відчуття провини. Багатьом бійцям важко усвідомити фатальність подій на фронті, зрозуміти, чому твій побратим загинув, а ти залишився живий. Психотерапевт Євген Лікарчук, експерт Центру психічного здоров'я та психосоціального супроводу Національного університету «Києво-Могилянська академія» зазначив: «Наша спільна робота багато чого навчила, а досвід є неоціненним. Часто ветерани приходять у роботу з психологом з відчуттям провини, яке теж може блокувати доступ до емоцій, а прояви агресії прикривають болісну емоційну складову — це внутрішній захист від глибоких тяжких переживань» [10]. На думку фахівця, людина після такої втрати може знаходитись у стані гострої емоційної реакції протягом 1—3 місяців, після півроку-року переходить до налагоджування нового життя. У військових, які мають після такого досвіду продовжувати тримати зброю в руках, немає часу для стабілізації й можливості побути наодинці, необхідно бути постійно зібраним. Часто бійці зму-

Іл. 5. Олександр Положинський. Джерело: <https://suspile.media/culture/426732-oleksandr-polozhinskij-v-zsus-pocatku-vouvati-zahisati-dopomagati-frontu-a-vze-potim-pisni/>

шені відсувати такі емоції на другий план, а можливість пропрацювати свої переживання з'являються після демобілізації. Також психотерапевт наголосив на досвіді втрати побратима саме під час бойових дій, на очах інших побратимів: «Коли йдеться про бойову психологічну травму — це зазвичай раптова подія. Наприклад, снайпер вбиває побратима, з якими ти щойно спілкувався, або ви вчора їли разом і про щось говорили. Або відбувається вибух, або мінометний обстріл, це раптово, не передбачуване, ця картина відбувається просто на очах: гине людина, з якою вже склалися якісь стосунки. Треба розуміти, що в такій обстановці стосунки зовсім інші, ніж у цивільних — бійці один на одне розраховують, переживають цей досвід разом. В умовах бойових дій спочатку працює гостра реакція на стрес, вона має відбуватися три дні, про цей термін говорять і американські, і європейські посібники, це нормальна реакція. Якщо ж протягом місяця симптоми не зникли, то вступає в дію ПТСР. До симптомів цього розладу належать: гнів, роздратованість, уникання певних спогадів, місць, людей, нічні жахи, флешбеки, коли перед очима з'являються певні картини, коли люди схоплюються серед ночі, їм здається, що вони перебувають в окопі, реакція на певні запахи, силуети, звуки. Почуття провини часом навіть ускладнює спілкування з родичами загиблих. Ветерани розповідають, що через почуття провини їм важко слухавку взяти, коли телефонує мати загиблого побратима. Буває нестерпно поглянути на його світлинку. Крім того, може проявлятися загальмованість, відсторонення або, навпаки, неконтрольоване роздратування» [10]. Саме тому важли-

Іл. 6. Назарій Кішак (зліва) з побратимом Олегом Койляком (справа). Джерело: <https://suspilne.media/448983-buv-spravznim-voinom-bila-vugledara-zagynuv-boec-72-ombgr-imeni-cornih-zaporozciv-iz-frankivska-oleg-kojlak/>

Іл. 7. Руслан Янів. Джерело: <https://molbuk.ua/news/285398-mii-pobratym-pomer-u-mene-na-rukakh-nacgardiiac-iaiyi-sluzhyt-u-chernivciakh-pro-boi-u-bakhmuti.html>

во звертати увагу на свої емоції, переживання, а також важливо близьким, рідним військовослужбовців звертати увагу на такі стани й допомагати із фізичною, соціальною та психоемоційною реабілітацією. Для воїнів із важким пережитим досвідом важливо знову інтегруватися у суспільство та отримати підтримку в родині.

Воїни описують втрату побратима на фронті як втрату рідної, близької людини. У своїх спогадах часто можна прочитати, як українські бійці могли довірити своє життя побратиму: *«Важко повірити у те, що відбулося. Мозок досі заперечує правду. А серце розривається від болю та печалі. Відважний воїн, сміливий, досвідчений, хто першим заходив і останнім виходив із завдання. Олег був душею нашого підрозділу, моїм вірним напарником та другом і назавжди Героєм України»;* *«Я*

не можу уявити цей шлях боротьби без нього. Я завжди міг покластися Олега, як в роботі, службі, так і у дружбі по життю. Я довіряв йому, як собі, а може навіть і більше. І я досі не можу повірити це», — написав з приводу загибелі 17 квітня 2023 р. побратима Олега «Берета» Койляка, кулеметника 72-ї ОМБр та свого заступника кулеметного підрозділу Назарій Кішак (іл. 6) [12].

Руслан Янів (іл. 7), який воював у Нацгвардії на Харківщині у 2022 р., а з жовтня того ж року — на Бахмутському напрямку Донецької області, розповів про свій досвід втрати побратимів: *«Ми тримали позиції поблизу Майорська. Там ми вели потужні бої протягом 27 днів. Найстрашніше зі мною трапилося в останній день перебування на нулі. Коли ми заходили на позиції, із сусідньої будівлі по нас почав працювати кулемет. У цьому бою поранило мого побратима, який працював з нами в групі. Я стрілець-санітар, тому був зобов'язаний надати йому допомогу. Нас ще й крили з мінометів та гвинтокрилів, обстріли були дуже страшні. Підтягувалися вагнерівці та ворожі десантники. Коли припинив працювати кулемет, ми відтягнули пораненого побратима з поля бою. Він дуже сильно кричав, цей звук досі у мене у вухах. Я побачив, що він задихається, тоді зрозумів, що у нього прострелена легеня. У наших аптечках є спеціальні наліпки, які застосовують у випадку простреленої грудини. Та в тому районі не було можливості їх нанести: куля пройшла з іншого боку, тож я не зміг йому допомогти. Ми його втратили. Бої тривали, відтак мене поранили в спину. На позиції мене замінили, я забіг у будівлю і побачив на підлозі ще двох поранених побратимів, надав їм допомогу»* [13].

Втрата побратимів відбивається шрамом на все життя, Андріана Сусак, бійчиня «Айдару» з 2014 року, голова Жіночого ветеранського руху розповіла: *«Коли їхала з передової, я дуже плакала, бо розуміла, що моя війна закінчується. Війна входить у тебе раз і ніколи вже не виходить. Бо там друзі мої лишилися. Це — найбільший досвід у житті, це як дитину народити. Я досі не повернулася звідти морально. Деякі речі неможливо забути. Як колись ми вивозили пораненого побратима, серйозно пораненого, я гладила його по голові й співала йому коліскову, а він плакав і намагав-*

ся посміхатися. Він уже помирав, а я ще співала... Хіба це забудеш колись?» [14, с. 71—72].

17 червня 2022 р. Урядом було затверджено «Порядок забезпечення вилучення тіл (останків) осіб, загиблих (померлих) у зв'язку зі збройною агресією проти України» та «Порядок передачі та репатріації тіл (останків) осіб, загиблих (померлих) у зв'язку зі збройною агресією проти України». У документах наведено інструкцію дій при пошуку тіл полеглих в бою. В них зазначається, що після отримання всієї інформації від місцевої адміністрації, Нацполіції, працівники ДСНС перевіряють місцезнаходження тіл (останків) на наявність вибухонебезпечних предметів і знешкоднують у разі виявлення. Після цього місцеві адміністрації організують виїзд спеціальних груп для вилучення тіл (останків) не пізніше наступного дня після перевірки та знешкодження вибухонебезпечних предметів. Місцеві адміністрації споряджають спеціальні групи обладнанням та транспортом для вивезення тіл, у разі відсутності спеціальних використовують наявні. Спеціальні групи, згідно з інструкцією із використанням спеціального одягу, засобів гігієни, вилучають тіла (останки), присвоюють їм унікальний код у порядку, визначеному МОЗ. Тоді здійснюється первинна ідентифікація тіл, виявлених речей і документів осіб, тіла поміщають у спеціальні мішки, на яких зазначають дату, найменування спеціальної групи, унікальний код тіла (останків) та номер спеціального мішка. Обов'язково проводиться огляд місцевості з метою виявлення речей, документів та інших предметів, які можуть допомогти ідентифікувати загиблих. Виявлені речі так само з описом запаковують в герметичний пакет, якому присвоюють номер, ідентичний номеру спеціального мішка, в який поміщене тіло. Тіла (останки), які належать до комбатантів чи не комбатантів держави-агресора, вивозяться за можливості й зберігаються окремо від інших тіл. Надалі тіла вивозять до установ судово-медичних експертиз для відібрання зразків біологічного матеріалу тіл. Після цього спеціальні групи передають тіла місцевим адміністраціям, які визначають пункти збору та зберігання тіл на базі державних спеціалізованих установ [15].

Загибель воїнів найважчий досвід, який доводиться переживати їх побратимам. Разом з тим надзвичайно важливо у разі загибелі військовослужбовця, забрати його тіло з поля бою. Олексій Юков

Іл. 8. Олексій Юков. Джерело: <https://hromadske.ua/posts/poobicyav-mertvim-zabrati-yih-dodomu-poshukovec-oleksij-yukov>

(іл. 8) виконує обов'язки пошуковця, разом зі своєю групою він вирушає у місця, де необхідно забирати тіла військових. Пошукова група, з якою працює Олексій — «Плацдарм». Вони перші почали займатися пошуком загиблих з 2014 р., починали з міста Слов'янськ, яке на той час було окупованим. Після масштабного штурму 2 травня і падіння двох вертольотів поблизу міста, їхня група забирала загиблих. Після цього був створений «Чорний тюльпан», куди входило багато пошукових загонів з усієї України, які займалися евакуацією загиблих. Група Олексія також співпрацює із пошуковими групами «На щиті». Робота пошуковців надзвичайно небезпечна, щоразу вони ризикують власним життям, намагаючись вивезти тіла загиблих героїв для подальшого гідного поховання. Група «плацдарм» працює на волонтерських засадах. Їх мотивація — допомогти «пам'ятати тих, хто віддав своє життя за майбутнє, навіть за тих дітей, які ще не народилися». Олексій також наголосив, що з поля бою забирають не тільки тіла українських військових, але й російських, місцевих мешканці, які були закатовані та вбиті російськими солдатами. Тіла російських військових так само потрібні для подальшого обміну між українською і російською сторонами. На жаль, російська сторона не завжди виконує свої домовленості. Один із випадків — теракт в Оленівці, після якого росіяни відмовились віддати українській стороні тіла українських військових для поховання, адже проведені розслідування, тести ДНК можуть встановити, що це був воєнний злочин проти полонених [16].

З початку російсько-української війни у 2014 р. діє гуманітарний проєкт «Евакуація 200», завданням якого є пошук тіл зниклих безвісти воїнів та пе-

Іл. 9. У морзі разом з тілом віддають особисті речі загиблого. У когось залишилося найцінніше — дитячий малюнок. Джерело: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-61975817>

Іл. 10. Тата Кеплер перед рефрижератором з написом «На щиті». Джерело: <https://hromadske.ua/posts/nashi-povertayutsya-zi-shitom-abo-na-shiti-yak-vantazh-200-pere-tvorivsya-na-proyekt-na-shiti>

редача їх родинам (іл. 9). Пошукові групи формуються з військовослужбовців, які мають відповідний досвід і пройшли фахові курси Міжнародного комітету Червоного Хреста. Щороку вони поновлюють свої знання. Полковник Владислав Кравченко, який очолює проєкт, зазначає, що роль родичів у пошуках важлива, адже таким чином вони допомагають уточнити важливі прикмети, за якими можна ідентифікувати воїна. У разі складнощів із візуальним розпізнанням, роблять ДНК-експертизу за кошт держави. У всіх тіл воїнів беруть ДНК-зразок. Аби уникнути емоційного вигорання групи, які проводять пошуки мінімально контактують із рідними полеглих. Повідомляють про загибель Героїв їх близьких військомати, надають психологічну допомогу та допомагають з організацією поховання. «Евакуація 200» співпрацює із цивільними пошуковими групами, ор-

ганізаціями: одеською організацією «Пам'ять і слава», що має досвід пошуків солдатів часів Другої світової війни, а також «Чорний тюльпан» (з 2014—2016 рр.). Пошуковці зазначили, що це була вимога проросійських бойовиків — аби тіла з окупованої території забирали цивільні, а не військові [17].

З початком повномасштабного вторгнення постало питання щодо формулювання щодо полеглих бійців. Раніше, наслідуючи традиції радянської армії, полеглих в бою за замовчуванням називали «Вантаж 200». У серпня 2022 р. ЗСУ офіційно відмовились від цього формулювання і замінили його на вислів «На щиті». Ініціатива зміни формулювання належить волонтерці Таті Кеплер, яка наприкінці червня 2022 року придбала для вивезення тіл полеглих бійців рефрижератор (іл. 10). Біла машина з чорним написом «200» стояла у дворі волонтерки: «Ми з хлопцями — Льоною Остальцевим та нашим хірургом-парамедиком — дивилися разом на ті надписи. Хтось із них сказав: “Ці надписи “Вантаж 200” — якийсь совок, як так можна, коли ж воно зміниться?” І раптом Льоня каже, що можна написати просто: “На щиті”. Тут повз нас саме проходила моя мама. Вона художниця, тож я дала їй завдання — змінити надписи на цій автівці». Волонтерка обрала шрифт за добу, машину перефарбували та відправили на фронт. Тата також розповіла: «Хтось написав Залужному: “Дивіться, яка ініціатива, треба щось міняти”. І він сказав, що справді треба змінювати це. Я беру участь у виїздах на фронт, тож коли побачила першу машину з написом “На щиті”, відчула гордість. Українські військові — не статистика, вони виборюють можливість нашої свободи, і ми маємо з великою повагою ставитися до загиблих героїв. Наші хлопці повертаються зі щитом або на щиті». Формулювання «На щиті» має також історичний контекст який пов'язаний з історією стародавньої Спарти, фраза «Зі щитом або на щиті» промовлялась спартанськими матерями, які проводжали солдатів у військову експедицію [18]. Це уособлює заклик до перемоги, добитися мети або з честю загинути. Сьогодні гасло «Зі щитом або на щиті» використовує 10-та окрема гірсько-штурмова бригада «Едельвейс» (іл. 11).

Один з волонтерів місії «На щиті» поділився своєю історією. Віталій Максименко раніше жив у Ли-

манні на Донеччині, займався власним бізнесом. Після окупації рідного міста долучився до гуманітарного проекту ЗСУ «На щиті». Основними обов'язками чоловіка є перевезення тіл загиблих захисників: «У нас є програма, у якій ми бачимо своє завдання. Приїжджаємо до моргу, там є відповідальна особа, яка видає документи. Після звірки документів отримуємо власні речі загиблого, якщо такі є, потім йдеши уже отримувати тіло». До моргу тіла загиблих з передової привозять спеціальні бригади: це військовослужбовці, які виїжджають на передові позиції, займаються пошуковими роботами та евакуюють їх до моргу, де проводять експертизу. Тіла пакують у спеціальні пакети, в морзі їх нумерують. Водії місії «На щиті» звіряють усі номери по документах і по факту видачі тіл підписують пакет, аби не допустити заплутаних ситуацій. Окрім тіл, волонтери також перевозили останки військових, це може бути лише один палець. Їх складають у підписані пакети й везуть спецавтомобілем, або в морзі. Якщо дані ДНК збігаються, то ці останки потрапляють на маршрут. Далі транспортування відбувається до обласного моргу, де тіло зустрічає представник військкомату, далі процедуру проводять органи місцевої влади та військові. Для Віталія найважче в цій роботі це «коридори пошани», коли авто із тілом загиблого Героя зустрічають мешканці міст/сіл, куди везуть полеглого. Зазвичай люди стоять на колінах впродовж дороги по обидва боки: «Коли ти їдеши, люди зустрічають тебе на колінах і ти так їдеши через все місто чи село, це дуже важко морально. У мене душа розривається коли стоять діти, літні люди на колінах і зустрічають цього загиблого Героя. Заради чого? Це не пояснити, це дуже важко. Я після таких поїздок “розбитий” приїжджаю. Я не фізично втомлююсь, тягаючи 15—18 тіл, а морально». Авто, у яких везуть тіла та останки загиблих Героїв, спеціально облаштовують, обов'язково там є холодильник, в якому можна відрегулювати температуру до мінус 5°. Волонтери роблять все можливе, аби довести тіло для подальшої можливості поховати у відкритій труні [19].

Перед транспортування тіл загиблих найважчою роботою є забрати їх з поля бою (іл. 12). Волонтери «На щиті» розповіли про особливості евакуації тіл полеглих Героїв з поля бою. В першу чергу йдуть сапери на ділянки, де ще не заходили пра-

Іл. 11. Коридор пошани на Одещині за загиблим захисником України. Джерело: <https://usionline.com/stvoryly-korydor-poshany-na-odeshchyni-poproshchalyisia-z-zahyblym-zakhysnykom-ukrainy-foto/>

Іл. 12. Пошуковці гуманітарної місії ЗСУ «На щиті» шукають загиблих воїнів у селі Мазанівка Донецької області, травень 2023 року. Фото: Суспільне. Джерело: <https://suspilne.media/566607-slah-dodomu-ak-proekt-na-siti-sukae-zagiblih-vijskovih-reportaz-suspilnogo/>

цівники ДСНС. Пошуковці мають імені загиблих, яких вони мають знайти. Коли тіла знаходять, їх мають ще підтвердити ДНК-експертизи, ідентифікувати особу. Окрім імен, пошуковцям дають координати, де востаннє бачили зниклих бійців. Пошуковці також мають із собою комп'ютер із картами з десятками локацій, які необхідно оглянути. Такі операції проводять оперативно, адже рештки тіл можуть розтягнути звірі. Пошуковці зазначають, що не завжди виходить знайти ціле тіло: «Якщо пряме попадання, тіло розривається. Коли бачимо розірване тіло, починаємо в радіусі шукати рештки», — розповів пошуковець Андрій. — «Іноді навіть із дерев знімали». Пошуковці часто мають користуватись підказками навколо, роззиратися навколо, аналізувати локацію, зрозуміти, як відбувався бій, дивитися на розташування згорілої техніки, посічені дерева, сліди

від осколків. Після повернення з пошуків старший групи пошуку та евакуації «На щиті» Андрій Чернявський переглядає на «базі» карту на комп'ютері, адже вся пошукова робота має бути оцифрована. Базою пошуковцям слугує будинок, мешканці якого виїхали та дозволили їм оселитися. Тіла росіян пошуковці передають під час обміну тіл загиблих, таким чином тіла українських воїнів можуть повернутися додому. Карта пошуків охоплює всі області, де йшли бої. Про знайдені рештки Андрій повідомляє відповідній військовій частині й тоді відправляють до закладів судово-медичної експертизи. Військова частина стежить за процесом до самої ідентифікації. Пошуковець розповів, що важко спілкуватися з рідними загиблих, адже вони хочуть знати деталі та обставини загибелі своєї близької людини [20].

Як згадувалося раніше, пошуковці, які вивозять тіла полеглих в бою з фронту, подекуди забирають тіла російських військових для подальшого обміну тіл загиблих. Поверненням тіл військових зазвичай займається Координаційний штаб з питань поводження з військовополоненими, СБУ, МВС, ЗСУ, управління ДСНС у Сумській області, прикордонники. Підготовка до репатріації тіл ведеться часто тривалий час. Тіла полеглих мають повернути на підконтрольну Україні територію. Надалі їх передають правоохоронним органам та судово-медичним експертизам для встановлення осіб загиблих [21].

Висновки. Таким чином, для українських бійців найтрагічніший досвід на війні — загибель побратимів. Втрата людини, яка ще вчора ділила з тобою побут, із якою можна було поговорити, поділитися власними думками, перебуваючи у надважких умовах фронтового побуту, а наступної миті зрозуміти, що людини більше немає — травматичний досвід. Втрата побратима може прирівнятися хіба до втрати рідної, близької людини, адже такі відносини формуються виключно в умовах війни й не мають відповідників у цивільному житті.

Окрім болісного сприйняття смерті побратима українські воїни змушені миттєво приймати важливі рішення, адже найчастіше така подія супроводжується щільними обстрілами, важкими умовами бойових дій. Одне з найважчих рішень — продовжити боротьбу, не дати емоціям і враженням від втрати завадити подальшому виконанню бойових завдань, адже від цього залежить життя самого бійця

та його побратимів поруч, які залишилися живими. Життя — найвищий пріоритет і найвища цінність. Українські воїни часто наголошували на усвідомленні цих цінностей не тільки в моменті трагічної втрати, але й опісля, коли є можливість проаналізувати пережитий досвід. На думку багатьох бійців суспільство так само має усвідомлювати цю цінність, ціну боротьби.

Часто українські воїни цінною власного життя намагалися евакуювати своїх полеглих побратимів для подальшого транспортування та підготовки до гідного прощання та поховання. Це один з етапів вшанування пам'яті полеглих бійців. На жаль, інтенсивність бойових дій та підступність ворога не завжди дозволяли здійснити евакуацію. В таких випадках залучають групи пошуковців, які безпосередньо виконують обов'язки у Силах Оборони, або волонтерів пошукових організацій, які їм допомагають. Групи пошуковців виконують свою роботу, коли ситуація на полі дозволяє це здійснити, адже процес вимагає певного алгоритму дій, концентрації уваги, зосередженості. До таких робіт обов'язково залучають саперів, працівників ДСНС, які супроводжують пошуковців та забезпечують шлях виконання роботи від дії вибухонебезпечних елементів.

Етап транспортування тіл/решток полеглих українських бійців з поля бою до моменту привезення їх до їхніх сімей супроводжувався ідентифікацією загиблого. До цього процесу могли бути залучені й сім'ї загиблих бійців для опису особливих рис, речей, які із собою мали воїни. Цей процес безумовно болісний як для близьких полеглих бійців, так і виконавців роботи із транспортування, адже вони постійно перебувають в умовах виснажливої психоемоційної роботи. Виконавці транспортування часто діляться думками про найважчий момент цієї роботи, а саме спілкування із рідними загиблих та досвідом проїзду через «коридори пошану», який формують мешканці сіл/міст, куди привозять тіло загиблого для подальшого прощання та поховання.

Російсько-українська війна триває 10 років, два з них — повномасштабна. Попри такий відрізок часу наше суспільство досі вчиться правильно реагувати та працювати із травматичним досвідом. Часто українські воїни, які пережили подібну втрату, не знаходять розуміння з боку власного оточення у цивільному житті. З травматичним досвідом війни вчать-

ся працювати й психологи та психотерапевти. Також вчиться й держава, вище керівництво — реагувати на ті чи інші проблеми та виклики війни та її наслідків, саме тому впродовж вже 10 років приймаються нові закони та правки до вже наявних, які регулюють питання пошуку тіл полеглих бійців, обміну тілами, розробки інструкцій з ідентифікацією тіл та транспортування до сімей загиблих для подальшого прощання та поховання.

1. Криштопа О., Каліновська О. *Про мертвих, живих і ненароджених. Герої (не)війни*. Харків, 2016. 300 с.
2. Коваль Р. *Побратима мого зачепила куля вражяя*. Київ, 2023. 160 с.
3. Харченко Г. *Щоденник артилериста*. Харків, 2019. 284 с.
4. Терен О. *Історія впертого чоловіка: повість*. Харків, 2023. 208 с.
5. Мулько А. Інформація на межі держтаємниці: Буданов назвав чисельність Сил оборони України. *Telegraf*. 17.12.2023. URL: <https://telegraf.com.ua/ukr/ukraina/2023-12-17/5823000-informatsiya-na-mezhiderzhtaemnitsi-budanov-nazvav-chiselnist-sil-oboroni-ukraini> (дата звернення 29.01.2024).
6. «Не менше 30 тисяч»: Книга пам'яті підрахувала загиблих українських воїнів з початку великої війни. ІНФОГРАФІКА. *Новинарня*. 14.11.2023. URL: <https://novynarnia.com/2023/11/14/knyga-pamyati-22-23/> (дата звернення 29.01.2023).
7. Стулень К. «Тому що війна триває»: на Михайлівському монастирі відкрили оновлену Стіну пам'яті загиблих на Донбасі. ФОТО, ВІДЕО. *Новинарня*. 20.08.2020. URL: <https://novynarnia.com/2020/08/20/stina2020/> (дата звернення 29.01.2024).
8. Загребельний В., Беккер О. Війна народжує нові традиції вшанування загиблих захисників України. *АрміяInform*. 20.10.2022. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/10/20/vijna-narodzhuye-novi-tradyciyi-vshanuvannya-zagybylyh-zahysnykiv-ukrayiny/> (дата звернення 29.01.2024).
9. Зеленський вперше назвав кількість загиблих бійців ЗСУ. Що ще він розповів на пресконференції. *BBC News Україна*. 25.02.2024. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c3ge83ndpxzo> (дата звернення 04.03.2024).
10. Несподівано (feat. Три Троянди). *Youtube*. 04.07.2023. URL: https://www.youtube.com/watch?v=AMW_BS-rzFEQ (дата звернення 29.01.2024).
11. Медведенко Л. Як допомогти ветеранам пережити втрату побратима на війні. *АрміяInform*. 11.10.2023. URL: <https://armyinform.com.ua/2023/10/11/yak-dopomogty-veteranam-perezhyty-vtratu-pobratyma-na-vijni/> (дата звернення 30.01.2024).
12. Менів А. Біль, що не описати словами: Назарій Кішак про смерть побратима Олега Койляка. *Пік. Прикарпатська інформаційна корпорація*. 18.04.2023. URL: <https://pik.net.ua/2023/04/18/bil-shho-nepopysaty-slovamy-nazarij-kishak-pro-smert-pobratyma-olega-kojlyaka/> (дата звернення 30.01.2024).
13. «Мій побратим помер у мене на руках»: нацгвардієць, який служить у Чернівцях про бої у Бахмуті. *МБ: Молодий Буковинець*. 13.05.2023. URL: <https://molbuk.ua/news/285398-mii-pobratym-pomer-u-mene-narukakh-nacgvardiiec-iaki-sluzhyt-u-chernivciakh-pro-boi-u-bakhmuti.html> (дата звернення 30.01.2024).
14. Подобна Є. *Дівчата зрізають коси. Книга спогадів*. Київ: Люта Справа, 2018. 346 с.
15. Деякі питання забезпечення вилучення, передачі та репатріації тіл (останків) осіб, загиблих (померлих) у зв'язку із збройною агресією проти України від 17 червня 2022 року. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/698-2022-%D0%BF#Text> (дата звернення 30.01.2024).
16. «Пообіцяв мертвим забрати їх додому» — пошуковець Олексій Юков. *Hromadske*. 21.01.2024. URL: <https://hromadske.ua/posts/poobicyav-mertvim-zabрати-yih-dodomu-poshukovec-oleksij-yukov> (дата звернення 29.01.2024).
17. Ковалевська Є. Вантаж 200: хто доставляє додому тіла загиблих українських військових. *BBC News Україна*. 30.06.2022. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-61975817> (дата звернення 30.01.2024).
18. Савоскіна К. «Наші повертаються зі щитом або на щиті». Як «Вантаж 200» перетворився на проєкт «На щиті». *Hromadske*. 25.08.2022. URL: <https://hromadske.ua/posts/nashi-povertayutsya-zi-shitom-abo-na-shiti-yak-vantazh-200-peretvoriv-sya-na-proyekt-na-shiti> (дата звернення 30.01.2024).
19. «Найважче — це коридори пошани»: історія волонтера місії «На щиті», який перевозить тіла полеглих захисників. *Суспільне Новини*. 04.09.2023. URL: <https://suspilne.media/565115-najvazce-ce-koridoriposani-istoria-volontera-misii-na-siti-akij-perevozit-tila-poleglih-zahisnikiv/> (дата звернення 30.01.2024).
20. Шлях додому. Як шукають загиблих військових — репортаж. *Суспільне Новини*. 10.09.2023. URL: <https://suspilne.media/566607-slah-dodomu-ak-proekt-na-siti-sukae-zagiblyh-vijskovih-reportaz-suspilnogo/> (дата звернення 30.01.2024).
21. Мигаль М. Україна повернула тіла 77 загиблих героїв. *Главком*. 26.01.2024. URL: <https://glavcom.ua/country/incidents/ukrajina-povernula-tila-77-zahiblykherojiv-982574.html> (дата звернення 30.01.2024).

REFERENCES

- Kryshchtopa, O., & Kalinovska, O. (2016). *About the dead, living and unborn. Heroes of (no)war*. Kharkiv: Family Leisure Club [in Ukrainian].
- Koval, R. (2023). *My brother was hit by a stray bullet*. Kyiv: publishing house Mark Melnyka [in Ukrainian].

- Kharchenko, G. (2019). *Artillery's Diary*. Kharkiv: Folio [in Ukrainian].
- Teren, O. (2023). *The story of a stubborn man: a story*. Kharkiv: Prometheus [in Ukrainian].
- Mulko, A. Information bordering on state secrets: Budanov named the number of the Defense Forces of Ukraine. *Telegraph*. 17.12.2023. Retrieved from: <https://telegraf.com.ua/ukr/ukraina/2023-12-17/5823000-informatsiya-namozhi-derzhzhaemnitsi-budanov-nazvav-chiselnist-sil-oboroni-ukraini> (Last accessed: 29.01.2024) [in Ukrainian].
- «At least 30 thousand»: The Book of Remembrance counted the dead Ukrainian soldiers since the beginning of the Great War. INFOGRAPHICS. *Novynarnia*. 14.11.2023. Retrieved from: <https://novynarnia.com/2023/11/14/knyga-pamyati-22-23/> (Last accessed: 29.01.2023) [in Ukrainian].
- Stuleni, K. «Because the war continues»: a renewed Wall of memory of the victims of Donbas was opened at the Mykhailiv Monastery. PHOTOS, VIDEOS. *Novynarnia*. 20.08.2020. Retrieved from: <https://novynarnia.com/2020/08/20/stina2020/> (Last accessed: 29.01.2024) [in Ukrainian].
- Zagrebelnyi, V., & Bekker, O. The war gives birth to new traditions of honoring the fallen defenders of Ukraine. *ArmyInform*. 20.10.2022. Retrieved from: <https://armyinform.com.ua/2022/10/20/vijna-narodzhuye-novi-tradyciyi-vshanuvannya-zagyblyh-zahysnykiv-ukrayiny/> (Last accessed: 29.01.2024) [in Ukrainian].
- Zelensky for the first time named the number of dead soldiers of the Armed Forces of Ukraine. What else did he say at the press conference. *BBC News Ukraine*. 25.02.2024. Retrieved from: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c3ge83ndpxzo> (Last accessed: 04.03.2024) [in Ukrainian].
- Unexpectedly (feat. Three Roses). *Youtube*. 06.04.2023. Retrieved from: https://www.youtube.com/watch?v=AMW_BSpzfEQ (Last accessed: 01.29.2024) [in Ukrainian].
- Medvedenko, L. How to help veterans survive the loss of a comrade in war. *ArmyInform*. 11.10.2023. Retrieved from: <https://armyinform.com.ua/2023/10/11/yak-dopomogty-veteranam-perezhyty-vtratu-pobratyma-na-vijni/> (Last accessed: 30.01.2024) [in Ukrainian].
- Meniv, A. Pain that cannot be described in words: Nazarii Kishak about the death of Oleg Koilyak's brother. *Peak. Carpathian Information Corporation*. 18.04.2023. Retrieved from: <https://pik.net.ua/2023/04/18/bil-shho-ne-opysaty-slovamy-nazarij-kishak-pro-smert-pobratyma-olega-koilyaka/> (Last accessed: 30.01.2024) [in Ukrainian].
- «My brother died in my arms»: a National Guardsman serving in Chernivtsi about the battles in Bakhmut. *MB: Molodiy Bukovynets*. 13.05.2023. Retrieved from: <https://molbuk.ua/news/285398-mii-pobratym-pomer-u-mene-na-rukakh-nacvardiiec-iakyi-sluzhyt-u-chernivciakh-pro-boiu-bakhmuti.html> (Last accessed: 30.01.2024) [in Ukrainian].
- Podobna, E. (2018). *Girls cut their braids. A book of memories*. Kyiv: Luta Sprava [in Ukrainian].
- Some issues of ensuring the removal, transfer and repatriation of bodies (remains) of persons killed (deceased) in connection with armed aggression against Ukraine dated June 17, 2022. *Verkhovna Rada of Ukraine*. Legislation of Ukraine. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/698-2022-%D0%BF#Text> (Last accessed: 30.01.2024) [in Ukrainian].
- «Promised the dead to take them home» — searcher Oleksiy Yukov. *Hromadske*. 21.01.2024. Retrieved from: <https://hromadske.ua/posts/poobicyav-mertvim-zabrati-yih-dodomu-poshukovec-oleksij-yukov> (Last accessed: 29.01.2024) [in Ukrainian].
- Kovalevska, E. Cargo 200: who delivers the bodies of dead Ukrainian soldiers home. *BBC News Ukraine*. 30.06.2022. Retrieved from: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-61975817> (Last accessed: 30.01.2024) [in Ukrainian].
- Savoskina, K. «Ours return with a shield or on a shield». How «Vantazh 200» turned into the «On the Shield» project. *Hromadske*. 25.08.2022. Retrieved from: <https://hromadske.ua/posts/nashi-povertayutsya-zi-shitom-abo-nashiti-yak-vantazh-200-peretvorivsya-na-projekt-na-shiti> (Last accessed: 30.01.2024) [in Ukrainian].
- «The most difficult thing is the corridors of honor»: the story of a volunteer of the «On the Shield» mission, who transports the bodies of fallen defenders. *Suspilne News*. 04.09.2023. Retrieved from: <https://suspilne.media/565115-najvazce-ce-koridori-posani-istoria-volontera-misii-na-siti-akij-perevozit-tila-poleglih-zahisnykiv/> (Last accessed: 30.01.2024) [in Ukrainian].
- The way home. How dead soldiers are searched — report. *Suspilne News*. 10.09.2023. Retrieved from: <https://suspilne.media/566607-slah-dodomu-ak-proekt-na-siti-sukaezagiblih-vijskovih-reportaz-suspilnogo/> (Last accessed: 30.01.2024) [in Ukrainian].
- Myhal, M. Ukraine returned the bodies of 77 fallen heroes. *Central Committee*. 26.01.2024. Retrieved from: <https://glavcom.ua/country/incidents/ukrajina-povernula-tila-77-zahiblikh-herojiv-982574.html> (Last accessed: 30.01.2024) [in Ukrainian].